

Marek Chmaj

O rewolucji

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia 4, 77-88

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALS
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. IV

SECTIO K

1997

Zakład Systemów Politycznych Wydziału Politologii UMCS

MAREK CHMAJ

O rewolucji

On Revolution

POJĘCIE REWOLUCJI

Słowo „rewolucja” pochodzi od łacińskiego terminu *revolutio*, oznaczającego obrót, przewrót. Było ono pierwotnie terminem astronomicznym, który zdobył znaczenie w naukach przyrodniczych dzięki *De revolutionibus orbium coelestium* Kopernika. W tym naukowym zastosowaniu słowo to zachowało swój ścisły łaciński sens, oznaczało bowiem regularny, zgodny z prawidłami, obrotowy ruch gwiazd, o którym wiadano, że nie podlega wpływowi człowieka i że nie sposób go odeprzeć. Nikt przy tym nie kojarzył takiej „rewolucji” z nowością ani z przemocą i gwałtem.¹ W tym ogólnym sensie termin „rewolucja” służy dziś na określenie rozmaitych zjawisk. Mówi się zatem o rewolucjach w fizyce i modzie, w genetyce i astronomii, do obiegu zaś weszły takie pojęcia, jak: rewolucja kulturalna, rewolucja przemysłowa, rewolucja naukowa, rewolucja atomowa, czy też, jak się mówi ostatnio – rewolucja informatyczna.²

W sensie politycznym po raz pierwszy użyto słowa „rewolucja” w połowie siedemnastego wieku. Jego metaforyczna treść była jeszcze bliska oryginalnemu znaczeniu, ponieważ posłużono się nim dla określenia ruchu powracającego do pewnego wprawdzie ustalonego punktu, a w konsekwencji: do wcześniej ustalonego ładu. Słowa tego użyto mianowicie po raz pierwszy, nie wtedy gdy w Anglii wybuchło to, co my sami nazywamy rewolucją, a Cromwell doszedł do pierwszej rewolucyjnej dyktatury, lecz dopiero w roku 1660, po obaleniu parla-

¹ Zob. H. Arendt, *O rewolucji*, Wydawnictwo X, Kraków 1991, s. 40.

² Zob. *ibid.*, s. 41.

mentu zwanego „kadłubowym” i przy okazji restaurowania monarchii. Dokładnie w tym samym sensie użyto tego słowa w roku 1688, kiedy to wygnano Stuartów, a władza królewska przeszła w ręce Wilhelma i Marii. *Glorius Revolution* (Chwalebna Rewolucja), czyli wydarzenie, dzięki któremu omawiane pojęcie w wielce paradoksalny sposób znalazło swe ostateczne miejsce w języku polityki i historii, wcale nie było pomyślane jako rewolucja, lecz restytucja (przywrócenie) władzy monarszej jej dawnych praw i chwały.³

Z powyższych rozważań wynika, że słowo „rewolucja” stało się niemal magiczne we współczesnej polityce, choć nie ma zgody co do tego, jak i kiedy należałoby go właściwie używać. Na przestrzeni ostatnich dwóch wieków zaczęto je w istocie identyfikować z „postępem”, pomimo faktu iż doświadczenie każe nam wątpić w istniejący między nimi związek.⁴

Wyjaśnienie pojęcia „rewolucja” na gruncie nauki o polityce nie jest więc sprawą prostą, nieraz bowiem termin ten ma bardzo różne znaczenie, nawet w pracach tych samych autorów. Może zatem oznaczać⁵:

- a) szczególny okres historyczny, w którym występuje obiektywna możliwość zastąpienia panowania jednej elity władzy (wstecznej) przez drugą (postępową) lub przejścia od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do drugiej,
- b) każde zbrojne i krwawe przejęcie władzy i zmianę ustroju,
- c) obalenie rządu przez obywateli danego państwa,
- d) transformację systemu politycznego,
- e) proces polityczny, czyli zespół zmian zachodzących w następujących po sobie stadiach rozwojowych, których wynikiem są określone przeobrażenia.

Ad a. Można przyjąć założenie, iż rewolucja jest szczególnym okresem historycznym, w którym następuje przemieszczenie władzy z rąk jednej grupy do drugiej, przy czym może to nawet nastąpić w drodze wzajemnego porozumienia, kontraktu politycznego tychże grup (przykładem może być tutaj polska rewolucja z 1989 roku).⁶ W tej grupie definiowania pojęcia „rewolucja” mieści się także ujęcie marksistowskie. Jego autorzy przyjmują zazwyczaj, że rewolu-

³ Zob. S. Opara, *Wiedza o społeczeństwie. Podstawowe pojęcia*, WSiP, Warszawa 1987, s. 105.

⁴ Zob. M. Walzer, *A theory of revolution*, „Marxist Perspectives” No 2/1979, s. 319–320.

⁵ Por. S. Andreski, *Wars, Revolutions, Dictatorships. Studies of Historical and Contemporary Problems from a Comparative Viewpoint*, Frank Cass, London 1992, s. 17. oraz A. Redelbach, *Wstęp do nauk o prawie i polityce*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1989, s. 31.

⁶ Takie rozumienie słowa rewolucja można znaleźć w *The Oxford Companion to Politics of the World*, (ed. by) J. Krieger, Oxford University Press, Oxford 1993, s. 786. Według niego rewolucja oznacza przemieszczenie władzy i zmianę członków rządu na drugi, przy czym żaden z elementów tej zmiany nie musi być stały i progresywny, władza bowiem mogła być przejęta przez grupę wcześniej pokonaną.

cja jest to taka zmiana w stosunkach własnościowych i klasowych, która umożliwia przejście od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do drugiej.⁷ Powyższe ujęcie dominowało w naszym kraju od zarania Polski Ludowej, aż do końca lat osiemdziesiątych.

Ad b. Wydawać się może, iż nieodłączną cechą każdej rewolucji jest zbrojne i jednocześnie krwawe przejęcie władzy, a potem realizowanie tą drogą swoich interesów. Do takich wniosków może prowadzić zwłaszcza czytanie literatury czy też oglądanie filmów odnoszących się do rewolucji francuskiej z 1789 roku czy też obu rewolucji rosyjskich z 1917 roku. Są one bowiem w świadomości potocznej najbardziej znanymi przykładami rewolucji, a jednocześnie przedstawia się je jako wydarzenia nadzwyczaj krwawe i okrutne. Na gruncie nauki o polityce dominuje jednak umiar i naukowy dystans do wielu historycznych wydarzeń, wobec czego tylko niektórzy autorzy wiążą rewolucję bezwzględnie (lub względnie) ze stosowaniem przemocy. Należą do nich przykładowo: H. P. Fairchild, L. M. Hartmann, J. Kowalski i G. K. Roberts.⁸

⁷ Według *Małego słownika języka polskiego* (Warszawa 1968, s. 696) rewolucja jest to gwałtowny przewrót w życiu społeczeństwa i państwa, najwyższa forma walki klas, przejawiająca się w obaleniu przeżytego ustroju społecznego i utrwaleniu nowego, zaś *Słownik języka polskiego* (red. naukowa M. Szymczak, Warszawa 1985, t. III, s. 54) precyzuje, że rewolucja to proces przejścia do nowej formacji społecznej, polegający na zmianie ustroju społeczno-ekonomicznego i politycznego społeczeństwa w drodze zdobycia władzy państwowej przez nową, bardziej postępową klasę społeczną (stanowi najwyższą formę walki klas). Zdaniem A. G. Szpirkina (*Zarys filozofii marksistowskiej*, Warszawa 1969, s. 459), rewolucja to głęboki przewrót w politycznym, ekonomicznym i duchowym życiu społeczeństwa, kiedy dokonuje się przejścia z jednej formacji społecznej do drugiej, bardziej postępowej, zaś według S. Ehrlicha (*Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Warszawa 1979, s. 50–51.), rewolucja jest to proces długotrwały, obejmujący głębokie przeobrażenia ekonomiczno-społeczne, a więc fundamentalną zmianę struktury klasowej, która w konsekwencji prowadzi do przeobrażeń w strukturze politycznej, przy czym przeobrażenie takie może, ale nie musi, łączyć się z zastosowaniem przemocy pozaprawnej. W ujęciu J. J. Wiatra (*Spoleczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, PWN, Warszawa 1981, s. 466), rewolucja to zdobycie władzy politycznej przez pozbawioną jej dotychczas klasę postępową metodą zbrojnej przemocy.

⁸ H. P. Fairchild zauważył (*Dictionary of Sociology*, ed. by H. P. Fairchild, Philosophical Library, New York City 1944, s. 259), że rewolucja jest to radykalna, nagła zmiana w strukturze społecznej lub w innych ważnych cechach tej struktury, wyróżniająca się dzięki swojemu zasięgowi i szybkości działania, która może być połączona z przemocą lub tymczasowym nieładem na arenie politycznej. Zdaniem niemieckiego socjologa L. M. Hartmanna (cyt. za M. Waldenberg; *Rewolucja*, Iskry, Warszawa 1964, s. 13), rewolucja jest to ruch masowy, który przez zastosowanie siły łamie kontynuację prawa i tworzy nowe prawo dostosowane do rozwoju historycznego i jego tendencji. W ujęciu J. Kowalskiego (*Wstęp do prawoznawstwa*, PWN, Warszawa 1984, s. 83), rewolucja to gwałtowne nasilenie walk o władzę polityczną i zmiany społeczne, walk połączonych ewentualnie ze stosowaniem przemocy, przy czym rysem charakterystycznym tych zmian jest dojście do władzy nowej klasy państwowej. Zaś według G. K. Roberts (*A Dictionary*

Ad c. Obalenie rządu przez własnych obywateli zachodzi w przypadku wymówienia przez nich posłuszeństwa władzy państwowej (cywilne nieposłuszeństwo). Wówczas dochodzi do zmiany starego systemu rządów, nie posiadającego szerszej legitymacji społecznej, na nowy, będący (w swoim typie idealnym) uosobieniem postępowych dążeń najbardziej świątliwych i opiniotwórczych społeczeństwa. Powyższy proces nie odbywa się jednak w ramach porządku prawnego, lecz na „obrzeźkach prawa” lub wręcz w drodze łamania prawa. Wybuch tego rodzaju rewolucji jest z reguły stymulowany przez opozycję polityczną, dla której nie ma innej, legalnej drogi do zdobycia władzy.

Ad d. Rewolucja jest traktowana także jako swoisty rodzaj transformacji systemu politycznego danego państwa. Autorami takiej koncepcji są głównie politolodzy amerykańscy, a zwłaszcza: C. Brinton, J. A. Goldstone oraz F. H. Willhoite.⁹ Argumentują oni, że głównym celem rewolucji jest fundamentalna zmiana istniejącego systemu instytucji politycznych, na nowy, odzwierciedlający dążenia tych grup, które wywołały rewolucję.

Ad e. Rewolucję jako proces polityczny zdefiniował P. Calvert.¹⁰ Wskazał przy tym na jego cztery charakterystyki, które jak twierdzi, są obserwowalne i częściowo wymierzalne. Tak więc, rewolucja jest to:

1. Proces, w którym polityczna linia urzędującego w danej chwili rządu ulega zdyskredytowaniu w oczach ogółu ludności lub kluczowych grup w społeczeństwie.

2. Wydarzenie dające się precyzyjnie określić w czasie, przynoszące skutek w postaci zmiany rządu poprzez użycie siły zbrojnej (lub groźbę jej użycia).

3. Ogólny w miarę spójny program zmian politycznych i społecznych mających nastąpić dzięki nowemu rewolucyjnemu przywództwu po odzyskaniu władzy.

of Political Analysis, Longman, London 1971, s. 190), rewolucja (w znaczeniu politycznym) to stosunkowo nagle i nielegalna próba zmiany za pomocą przemocy ustroju państwa lub innej organizacji politycznej, w którą zaangażowane są duże grupy społeczne.

⁹ Według C. Brintona (*The Anatomy of Revolution*, London, Cape 1953, s. 2) rewolucja to wielki przewrót w poprzednim, trwałym systemie politycznym, zaś zdaniem J. A. Goldstone (*Revolution*, [w:] *Encyclopedia of Government and Politics* ed. by M. Hawkesworth and M. Kogan, Routledge, New York 1992, vol. II, s. 1049), rewolucja jest nielegalnym, zwykle osiągniętym przemocą, przejęciem władzy, które niesie ze sobą fundamentalne zmiany w instytucjach związanych ze sprawowaniem rządów. W ujęciu F. H. Willhoite (*Power and Governments: An Introduction to Politics*, Pacific Grove, California, Brooks/Cole 1988, s. 381), rewolucja to wieloznaczne określenie, które odnosi się do swego rodzaju naglej i znaczącej zmiany w rządzie poprzez pozaprawne lub nielegalne środki.

¹⁰ P. Calvert, *Revolution*, Praeger, New York 1970, s. 8.

4. Mit polityczny, który daje nowemu przywództwu krótkotrwały status prawowitego rządu.

Zaprezentowane powyżej różnice zdań, na temat tego, czym jest, lub czym powinna być rewolucja, ukazują całą złożoność problemu. Prezentując nasz punkt widzenia, wskażemy, że: **rewolucja jest to nagła i bezprawna zmiana ustroju państwa lub jedynie grupy rządzącej, niosąca ze sobą szereg modyfikacji o charakterze prawno-instytucjonalnym.**

Należy jeszcze – naszym zdaniem – wskazać na inne gwałtowne zmiany polityczne, które nie są wprowadzane rewolucjami, ale ze względu na swój charakter mają niektóre cechy upodabniające je do rewolucji. Mamy na uwadze przewrót polityczny oraz rewoltę.

Przewrót polityczny to gwałtowna zmiana polityczna, która zachodzi w formie zamachu stanu lub puczu. Te dwie formy przewrotu politycznego różnią się głównie podmiotami w nich uczestniczącymi:

- zamach stanu jest dziełem ludzi z aparatu władzy lub samych panujących;
- pucz jest dziełem politycznym outsiderów (czyli ludzi o ambicjach politycznych, stojących dotąd z dala od władzy).

Cechą charakterystyczną przewrotu jest jeszcze to, że może go przygotować także konspiracja cywilna, jego zasięg zaś może być niewielki, wręcz kameralny, bez uruchamiania wojska i policji, bez wyprowadzania mas na ulice.¹¹ Rewolta zaś cechuje się z reguły brakiem realnego projektu rewolucyjnego. Występuje zazwyczaj w obronie istniejącego porządku zagrożonego przez samowolę władzy lub jej poszczególnych eksponentów itp. Cechuje się ona żywiołowością i brakiem zorganizowania. Może ona przybierać charakter epizodyczny i ograniczać się do walki o cele bliskie, a wręcz lokalne.¹²

RODZAJE REWOLUCJI

Klasyfikacji rewolucji można dokonywać przy użyciu wielu różnorodnych kryteriów, ponieważ to zjawisko często zaskakuje swoją różnorodnością. Biorąc pod uwagę liczne opracowania naukowe poświęcone temu zagadnieniu, zdecydowaliśmy we wskazaniu rodzajów rewolucji zastosować następujące kryteria:

- a) kryterium znaczenia historycznego,
- b) kryterium celu rewolucji,

¹¹ Zob. P. Bodio, *Z badań nad stabilnością i zmiennością zachowań politycznych*, „Studia Nauk Politycznych” 1987, nr 5–6, s. 88 oraz C. Ciesielski i in., *Nauka o polityce*, Gdańsk 1989, s. 102–103.

¹² *Ibid.*, s. 88.

- c) kryterium charakteru sił dokonujących rewolucji,
- d) kryterium paradygmatu charakteryzującego dany typ,
- e) oraz kryterium klasowego.

Kryterium znaczenia historycznego za nadrzędne przyjęli badacze amerykańscy – J. Krejci i C. Brinton.¹³ Uznali oni, że tylko niektóre znaczące wydarzenia historyczne mogłyby być w uzasadniony sposób nazwane rewolucjami. Wskazali więc na następujące typy rewolucji:

- husycką, na przykładzie Czech;
- purytańską, na przykładzie Anglii;
- niepodległościową, na przykładzie Ameryki;
- burżuazyjną, na przykładzie Francji;
- bolszewicką, na przykładzie Rosji;
- narodową, na przykładzie Turcji;
- oraz komunistyczną, na przykładzie Chin.

Typy rewolucji według kryteriów ich celów wyszczególnił niemiecki socjolog – W. Sombart. Wskazał on na¹⁴:

- rewolucje personalne, polegające na gwałtownym obaleniu panującego (np. rewolucja angielska 1688–1689);
- rewolucje konstytucyjne, w wyniku których gwałtownie usunięto istniejące konstytucje (np. rewolucja lipcowa 1830 roku we Francji oraz większość rewolucji 1848 roku);
- rewolucje socjalne, polegające na gwałtownym obaleniu podstaw prawnych, na których opiera się życie społeczne (np. rewolucja amerykańska);
- rewolucje religijne (np. rewolucja angielska z okresu Cromwella);
- rewolucje gospodarcze, będące wynikiem zmierzchu feudalizmu i wzrostu znaczenia miast i ich mieszkańców (np. wielka rewolucja francuska i rewolucje rosyjskie z 1917 r.).

Ten sam autor dokonał także rozróżnienia rewolucji z punktu widzenia sił ją dokonujących, wskazując¹⁵:

- rewolucje wojskowe, w których jedyną siłą działającą są oddziały wojska,
- rewolucje parlamentarne, dokonywane tylko w obrębie parlamentu (np. rewolucja angielska 1688–1689),
- rewolucje masowe, w których udział bierze cały lud.

¹³ Por. J. Krejci, *Great Revolutions Compared. The Search for a Theory*, Wheatsheaf Books, Sussex 1983 oraz C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1952, s 1-2.

¹⁴ Cyt. za M. Waldenberg, *Rewolucja, Iskry*, Warszawa 1964, s. 16–17.

¹⁵ *Ibid.*, s. 17.

Interesująca jest także typologia przedstawiona przez C. Johnsona, która została oparta na dokonaniu wyboru wyróżniających się przypadków, które są następnie przyjmowane jako paradygmaty charakteryzujące dany typ. W ten sposób C. Johnson ustalił typologię rewolucji wyodrębniając pięć jej podstawowych typów¹⁶:

- żakerie (powstania chłopskie o charakterze antyfeudalnym);
- rebelie anarchistyczne;
- rewolucje jakobińsko-komunistyczne;
- spiskowy zamach stanu;
- oraz masowa, zbrojna insurekcja (powstanie).

Ostatnią przedstawioną przez nas jest typologia według kryteriów klasowych, której autorem jest S. Ehrlich. Wyróżnił on na następujące typy rewolucji¹⁷:

- rewolucje niewolników, mające u podłoża konflikt między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcyjnymi, których członem była własność właścicieli niewolników,
- rewolucje antyfeudalne, mające swoje źródło w konflikcie między siłami wytwórczymi a feudalną formą własności prywatnej,
- rewolucje proletariackie, mające swoje źródło w tym, że siły wytwórcze rozwijające się w ramach kapitalistycznych stosunków produkcji w pewnym etapie nie mogą być już racjonalnie wykorzystane, gdyż wymagałoby to zmiany własności kapitalistycznej na własność społeczną.

Kryterium klasowe w określeniu typów rewolucji, zostało tu przedstawione jedynie w celu zobrazowania, jak problem typologii rewolucji był opisywany w okresie „realnego socjalizmu”¹⁸.

WYZNACZNIKI SYTUACJI REWOLUCYJNEJ

W roku 1918, Włodzimierz I. Lenin, zawodowy rewolucjonista, powiedział:

¹⁶ Cyt. za Krejci, *Great Revolutions...*, s. 2-3.

¹⁷ Zob. S. Ehrlich, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, PWN, Warszawa 1979, s. 55-56. Zobacz także C. Ciesielski i in., *Nauka o polityce*, Gdańsk 1989, 99-102.

¹⁸ Na ten temat zobacz szerzej K. Marx, *The Class Struggles in France 1848-1850*, [w:], *Marx & Engels: Selected Works in Two Volumes*, Lawrence & Wishart, London 1951, s. 198 i n., *The Essentials of Lenin in Two Volumes*, Lawrence & Wishart, London 1947, vol. I, s. 743 i in., J. Sommer, *Państwo socjalistyczne*, [w:] *Podstawy nauk politycznych*, (red.) M. Orzechowski, Wrocław 1975, vol. I, s. 176-178, T. Lępkowski, *Myśli o historii Polski i Polaków*, Warszawa 1983, s. 44 oraz A. Redelbach, *Wstęp do nauk o prawie i polityce*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1989, s. 31-34.

My, we własnym kraju, w którym przeżyliśmy dwie rewolucje, wiemy i widzimy, że nie można przewidzieć biegu rewolucji, że nie można jej wywołać. Można tylko pracować na rzecz rewolucji. Jeśli się pracuje konsekwentnie, jeśli się pracuje ofiarnie, jeśli praca ta jest związana z interesami mas uciskanych, stanowiących większość, to rewolucja nadchodzi – ale gdzie, jak, jakiej chwili, z jakiego powodu, tego przewidzieć nie można.¹⁹

Pozwolimy sobie nie zgodzić się w pełni z powyższymi sugestiami, w związku z czym chcielibyśmy przedstawić naukowe opracowanie dotyczące przyczyn, przebiegu i zakończenia rewolucji, wierząc, iż tworząc pewne schematy, można trafnie przewidzieć dalszy rozwój sytuacji.

Sytuacja rewolucyjna jest przejawem kryzysu społecznego i politycznego, kiedy to wzrost ucisku, nędzy, poczucia beznadziejności zaczyna iść w parze ze wzmożonym zainteresowaniem mas polityką.²⁰ Wtedy to stare ośrodki władzy zostają zablokowane, stopniowo tracąc swoje wpływy i znaczenie, zaś wraz z kryzysem władzy następuje aktywizacja polityczna mas. Wytworzenie się sytuacji rewolucyjnej w danym systemie ma także nieraz swoją bardziej pośrednią przyczynę. Jest nią zmiana w układzie sił społecznych polegająca na wroście liczebności lub znaczenia tej grupy społecznej, która jest niezadowolona z wcześniej prowadzonej polityki. Grupa ta dąży przeto do zmiany stosunków prawnych i politycznych, krępujących jej dążenie i niezgodnych z jej interesami.²¹

Nie każda jednak sytuacja rewolucyjna przeradza się w rewolucję. Do tego potrzebna jest jeszcze świadomość rewolucyjna (tzw. warunki subiektywne), będące detonatorem rewolucji oraz brak uwarunkowań jej przeszkadzających, w rodzaju rozładowania napięcia rewolucyjnego realnymi ustępstwami (reformami) starego reżimu. Sytuacja rewolucyjna przeradza się ostatecznie w rewolucję, gdy do zmian subiektywnych dołączą się obiektywne, które przejawiają się w zdolności rewolucjonistów do działań świadomych.²²

¹⁹ W. I. Lenin, *Dziela*, t. 27, Warszawa 1954, s. 504.

²⁰ Na temat kryzysu społecznego, jego przyczyn, następstw i przebiegu zobacz szerzej E. Nowacka, *Konflikt społeczny – problemy teoretyczne*, „Studia Nauk Politycznych” 1986, nr 5, s. 118 i n.

²¹ Por. T. Klementewicz, *Pojęcie sytuacji politycznej a rodzaje wyjaśniania*, „Studia Nauk Politycznych” 1987, nr 3, s. 96, oraz H. Zeigler, *The Political Community. A Comparative Introduction to Political Systems and Society*, Longman, New York 1990, s. 302–303.

²² Por. Bodio, *Z badań nad stabilnością...* s. 88. Czołowy rewolucjonista XX wieku – W. I. Lenin, do czynników obiektywnych rewolucji zaliczył: 1) niemożność utrzymania przez klasy panujące w formie nie zmienionej swego panowania, czyli kryzys „góry”. 2) zaostrzenie nędzy klas uciskanych; 3) znaczny wzrost aktywności mas wywołany poprzednio wymienionymi przyczynami. Zob. W. I. Lenin, *Krach II Międzynarodówki*, [w] *Dziela*. 21, Warszawa 1954, s. 216–218.

Na znaczne zaostrzenie się nastrojów rewolucyjnych wpływają naszym zdaniem cztery podstawowe czynniki²³, które występowały w ciągu tego wieku wiele razy:

- słabość państwa i jego organów;
- konflikty pośród elit politycznych²⁴,
- gwałtowny wzrost zaludnienia;
- oraz błędna interwencja międzynarodowa²⁵

W wielu państwach także, zaistniał jeden lub więcej spośród tych warunków, nie prowadząc jednak do rewolucji.²⁶ Aby do niej doszło muszą wystąpić bezpośrednie przyczyny sytuacji rewolucyjnych, do których zaliczamy²⁷:

- a) pojawienie się konkurentów mających wyłączne, alternatywne w stosunku do rządu żądania;
- b) poparcie tych żądań przez znaczną część ludności;
- c) niezdolność lub niechęć przedstawicieli rządu do zlikwidowania alternatywnej koalicji i/lub poparcia jej żądań (niezdolność do represji).

W tak postrzeganej perspektywie wyróżnikami nadciągającej rewolucji są oznaki pojawienia się alternatywnego organizmu politycznego.

W ciekawy sposób przyczyny rewolucji społecznych we Francji, Rosji i Chinach przedstawił T. Skocpol. Ukazane zostały one bowiem w zwięzłej, lecz jednocześnie bogatej w treści tabeli 1²⁸, wskazującej głównie podłoże polityczno-ekonomiczne, na którym wyrosły największe rewolucje naszych czasów. Wyciągnięcie dokładniejszych wniosków pozostawiamy czytelnikom.

²³ Por. *The Oxford Companion to Politics of the World*, (ed. by) J. Krieger, Oxford University Press, Oxford 1993, s. 787.

²⁴ Por. T. H. Greene, *Comparative Revolutionary Movements*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1974, s. 113.

²⁵ Odmienne zdanie od naszego ma L. Kołakowski (*Rewolucja jako piękna choroba*, „Aneks” 1979 nr 22, s. 6), według którego: „wszystkie rewolucje są w tym sensie przypadkowe, że zachodzą w wyniku nieprzewidywalnej koincydencji różnych okoliczności i nie istnieje żadne prawo na mocy którego jakikolwiek system społeczny z koniecznością musi upaść w wyniku rewolucyjnej presji. Niepodobna w sposób ogólny określić warunków, które nieuchronnie rewolucję wytwarzają. Przegrane wojny, kryzysy gospodarcze, przyspieszone zmiany ideologiczne i techniczne, krytyczne przekształcenia w świadomości religijnej, które mogą sprzyjać rewolucyjnym eksplozjom, ale bynajmniej nie muszą do nich prowadzić”.

²⁶ Ciekawe ujęcie w przedstawieniu czynników prowadzących do wybuchu rewolucji zaprezentowali M. Waldenberg i T. Klementewicz. Zob. M. Waldenberg, *Rewolucja*, Warszawa 1964, s. 14–15 oraz T. Klementewicz, *Pojęcie sytuacji politycznej a rodzaje wyjaśnienia*, „Studia Nauk Politycznych” 1978, nr 3, s. 105–106.

²⁷ Por. C. Tilly, *Rewolucja i rebelia*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, (wybór i opracowanie) I. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1955, s. 242–243.

²⁸ T. Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press, Cambridge 1979, s. 155.

Analizując przebieg szeregu rewolucji można także stworzyć ich teoretyczny schemat. Można do tego podchodzić z różnych punktów widzenia, jednak chyba najbardziej interesujący opis rozwoju procesu politycznego przedstawił B. J. Gorrow, wydzielał następujące fazy rewolucji²⁹:

Tab. 1.

Państwo	Klasa dominująca	Gospodarka rolna	Nacisk międzynarodowy
Francja	ziemsko-kupiecka, mająca poparcie półdemokratycznej monarchii absolutnej	powolny wzrost na drodze do rolnictwa kapitalistycznego	umiarkowany; powtarzające się porażki w wojnach, zwłaszcza w wyniku konkurencji z Anglią
Rosja	arystokracja ziemska sprawująca władzę w wysoce biurokratycznym państwie absolutnym	ekspansywny rozwój; słaby wzrost w kluczowych regionach	ogromny; porażki w latach 1850 i 1905; długie zaangażowanie i porażka w I wojnie światowej
Chiny	jak we Francji	brak przełomu rozwojowego wzrostu ze względu na dużą populację i niewystarczającą liczbę dostępnych gruntów	silny; porażki w wojnach i interwencjach imperialistycznych

- 1) okres niepokoju społecznego, niezadowolenia, wrzenia;
- 2) niepokój ogarnia intelektualistów, którzy formułują ideologię zawierającą wizję nowego porządku społecznego;
- 3) powstawanie organizacji celowych przygotowujących rewolucję, jej program polityczny i ekonomiczny będący podstawą mobilizacji szerokiego poparcia mas dla ruchu;
- 4) wybuch rewolucji;
- 5) okres władzy sprawowanej przez grupy umiarkowane;
- 6) mobilizacja i rozwój grup ekstremistycznych obawiających się, że umiarkowani nie obronią rewolucji i jej zdobyczy;

²⁹ Cyt. za J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 530. Podobne wyszczególnienie przedstawił amerykański badacz – J. A. Goldstone (*Revolution*, [w:] *Encyclopedia of Government and Politics*, vol. II, ed. by M. Hawkesworth and M. Kogan, Routledge, New York 1992, s. 1051), wskazując na kilka etapów wspólnych dla rozwoju większych rewolucji europejskich: 1) transfer poparcia intelektualistów z państwa na ruchy opozycyjne; 2) nieskuteczne próby ze strony państwa, aby rozwiązać problemy finansowe i problemy związane z przywództwem poprzez reformy; 3) ostry kryzys polityczny, który obnaża słabość państwa; 4) wstępne przejście władzy przez elementy umiarkowane; 5) rozpad sił rewolucyjnych – ekstremiści używają represyjnego terroru zarówno wobec elementów umiarkowanych jak i popierających stary reżim; 6) przejście władzy przez ekstremistów, pociągające za sobą represyjny terror zarówno wobec elementów umiarkowanych jak i zwolenników starego reżimu; 7) powstanie populistycznej (często wojskowej) dyktatury; 8) powrót do bardziej pragmatycznego i mniej zideologizowanego społeczeństwa porewolucyjnego.

7) przejście władzy przez ekstremistów i okres terroru mającego na celu zwalczenie kontrrewolucji;

8) opadnięcie fali terroru, stabilizacja nowego porządku lub restauracja porządku dawnego.

Schemat ten odnosi się zwłaszcza do rewolucji francuskiej z 1789 roku i rewolucji październikowej w Rosji. W mniejszym zaś stopniu do pozostałych rewolucji, bowiem różnorodność ich przebiegu nieraz znacznie wykracza poza jego ramy. Nie dotyczy wszak owa różnorodność jedynie przebiegu rewolucji, ale także odnosi się do ich zakończenia. J. J. Wiatr zwrócił uwagę na fakt, że etapy końcowe wielkich rewolucji bywały w historii bardzo różne. Przedstawił on w sposób schematyczny następujące typy okresów porewolucyjnych.³⁰

a) stabilizacja zdobyczy rewolucji i władzy ukształtowanej w jej wyniku;

b) częściowe cofnięcie się rewolucji przy zachowaniu pewnych podstawowych zdobyczy okresu rewolucyjnego i przy ustabilizowaniu się władzy żywiołów uprzywilejowanych w wyniku dotychczasowych reform okresu rewolucji (np. okres thermidoriański we Francji po roku 1794);

c) dyktatura militarna typu bonapartystowskiego, stanowiąca produkt przejściowej równowagi sił między różnymi ugrupowaniami dawnego obozu rewolucyjnego;

d) restauracja (pełna lub częściowa) starego porządku. To ostatnie rozwiązanie jest możliwe jedynie w przypadku samoistnego wygaśnięcia rewolucji, albo pod presją kontrewolucji z zewnątrz (np. restauracja Burbonów we Francji).

Niezależnie od typu okresu porewolucyjnego każda rewolucja przynosi określony rezultat. Możemy przeto stwierdzić, iż rezultatem rewolucji jest (prawie zawsze) wymiana jednej grupy posiadającej władzę nad inną.

SUMMARY

The word "revolution" comes from Latin *revolutio*, which meant rotation, a complete turn, a coup d'état. Currently there is a broad dispute in literature around the definition of this term. Despite the complexity of the problem we can however indicate that revolution is a sudden and unlawful change of the political system of the state or only of the ruling group that carries a number of modifications in the law and its institutions.

A revolution thus understood takes place only when a number of factors occur that are defined as determinants of the revolutionary situation. These include: the weakness of state and its agencies, conflicts among political elites, a sudden increase of population and a mistaken international intervention. For a revolution to break out there also have to occur its immediate causes such as: the appearance of rivals who have exclusive demands alternative to the government; the

³⁰ Wiatr, *Spoleczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, PWN, Warszawa 1981, s. 498.

support of those demands by the majority of the people; the inability or reluctance of the government representatives to eliminate the alternative coalition and/or back up its demands.

When analyzing a revolution it can be observed that as a rule it proceeds in accordance with the following stages: the period of social unrest, discontent, and turmoil; the formulation by intellectuals of an ideology containing the vision of a new social order; the rise of purpose organisations that prepare the revolution, its political and economic programme as a base for mobilizing a vast support of the masses for the movement; the breakout of the revolution; the period of moderate groups wielding power; mobilization and development of extremist groups afraid that the moderates will not defend the revolution and its achievements; the taking over of power by the extremists and the period of terror meant to combat counterrevolution, and finally, the subsidence of the terror wave, stability of the new order, the restoration of the old one.